

FARS DİLİNDƏ [m] SONANTININDİSTRİBUTİV VƏ FONETİK XÜSUSİYYƏTİ

Giriş: Sonor, yaxud sonantlar elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonora (səslərə) və küylülərə bölünürlər. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir (4, s. 256).

Müqəddimə: Fars dilinin bir samit fonem kimi formalaşan hər bir səsi ayrı-ayrılıqda söz daxilində bir neçə cür tələffüzə malik ola bilər. Bunlar qonşuluq etdikləri səslərin fiziki-akustik xüsusiyyətlərinə, hecaların növünə, söz daxilində yerləşmə şəraitinə, vurğulu və vurğusuz heca tərkibində olmalarına görə bir fonemin müxtəlif variantları kimi təzahür edirlər, lakin bu səslərin hər biri nə qədər fərqli tələffüz variantlarına malik olsalar da idrakda, başa düşülmədə adətən eyni bir səsin müxtəlif allafonları olurlar. (5, s. 271)

1. Fars dilinin sonantları

Fars dilinin [m], [n], [l], [r] sonor samitlər hansı rezonatorla əmələ gəlmələrinə görə ağız və burun sonorlarına bölünür. Danışq səslərinin formalaşmasında 2 əsas rezonator- ağız və burun boşluğunun mühüm rolundan danışmaq lazımdır. Damaq pərdəsi, dilçək aşağı düşərək ağız boşluğunun yolunu kəsəndə bronxlardan gələn hava ağız boşluğuna deyil, burun boşluğuna gedir və buradan keçib, xaricə çıxır. Nəticədə fars dilinin [m], [n] burun sonantları formalaşır ki, bunlardan da [m] qoşa dodaq burun sonoru; [n] isə dilönü, burun sonorudur.

Əgər damaq pərdəsi yuxarı qalxıb burun boşluğunun yolunu kəsərsə, nəticədə səs axını ağız rezonatoruna gedər. Bu zaman fars dilinin ağız sonorları [l], [r] və küylü samitlərin hamısı əmələ gəlir. Bu məqalədə biz burun sonoru [m] fonemini fonetik, fonoloji, distributiv xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq. Tədqiqatda məqalə müəllifinin müxtəlif illərdə Sankpeterburq Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının L.R. Şerba adına Eksperimental fonetika laboratoriyasında apardığı təcrübə işlərinin nəticələrindən istifadə olunmuşdur. (6, s. 52)

/n/ fonemi. Əlaqədar ədəbiyyatda dilönü, cingiltili, burun sonoru, kipləşən – partlayışlı samitdir. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin ucu üst dişlərin ön tərəfinə sıxılır. Əsas hissə geriyyə çəkilir. Damaq pərdəsi və dilçək aşağı düşərək, ağız boşluğunun yolunu kəsir və səs axınının burun boşluğuna getməsi üçün şərait yaradır. /m/- də olduğu kimi, burada da ton küydən çox olur. Başqa bir cəhətdən burada partlı az olur. Bu samit ətrafdakı səslərin təsirindən, yəni, fonetik şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif şəkildə tələffüz olunur:

a) sait səslərdən əvvəl və söz sonunda, eləcə də samitlərin bir çoxundan əvvəl dilin ön tərəfində tələffüz olunur. Məsələn, /nan/, /nirumənd/, /nešan/, /nəvənd / və s.

b) /k/ və /g/- dan bu samitlərin incə qarşılıqlarından əvvəl /ç/ və /j/-dan əvvəl dil ortasında tələffüz olunur: /səng/, /pələng/, /rəng/, /jəng/ və s.

c) /k/ və /g/ dilarxası samitlərindən, eləcə də /q/-dan əvvəl dilin arxasında tələffüz olunur. Məs.: /məncəq/, /əng/, /enkar/, /mənkuq/, /təncid/, /ənqəşt/ və s.

/n/ samiti müxtəlif səslərin qonşuluğunda onların təsiri altında müxtəlif akustik çalarlar əldə edir. “/jan/, /nan/ kimi sözlərin tələffüzü zamanı bu samitin formalaşmasında dilin ucu yuxarı dişlərin yavuqlarına toxunduğu halda, /cəng/, /bang/ kimi sözlərdəki /n/-nin tələffüzündə dilin nisbətən arxa hissəsi yumşaq damaqla təmasda olur.” (9, 100)

/n/ samiti fars dilində hər cür fonetik şəraitdə işləyə bilər.

/a/-dan əvvəl və sonra: /nan/, /anan/, /an/;

/e/-dən əvvəl və sonra: /sen/, /çenin/, /senf/;

/o/-dan əvvəl və sonra: /onf/, /noh/, /nov/;

/i/-dən əvvəl və sonra: /in/, /kin/, /niz/;

/ə/-dən əvvəl və sonra: /nəm/, /mən/, /damən/;

/u/-dan əvvəl və sonra: /nuş/, /nur/, /qanun/ və s.

Uzun saitlərdən sonra gələn bu samit danışq dilində bəzən düşür. Tehran dialektində /n/-dan əvvəl gələn /a/ → /u/-ya çevrilir. Məsələn: /nan/ → /nun/; /an/ → /un/, /anan/ → /unan/ və s.

Hecaların uzun və qısalığına əsaslanan ərüz vəznində söz sonunda bəzən bu samit nəzərə alınmır. Məsələn :

چون نگارین روی تو دلداری نیست

چون نگاری روی تو دلداری نیست

Belə ki, bu misraların birinci və ikincisindəki **نگارین** və **نگاری** sözləri ərüz baxımından bərabər kəlmələrdir. Dediymiz kimi, burada sondakı /n/ ərüzə hesaba alınmır. Bu samit səs /a, u, i/ saitlərindən sonra gələrsə belə hecalarda işləyən saitləri **مصوت خیره می** /mosəvvət-e xeyuşemi/-“burun saiti” adlandırılır.

Orta fars dilində نون (nun-e gonne) deyilən və burunda tələffüz edilən bir /n/ samiti də olmuşdur. Burunda tələffüz edilən bu səs müasir fars dilində mövcud olan “nun”- dan fərqli olan bir səsdir. Bu səs indiki tələffüzdə unudularaq sıradan çıxsada Xorasan, Send əyalətlərində hicri ilinin YI-YII-YIII əsrlərinə qədər tələffüz edilmişdir. Bu gün də Hindistanın fars dilli xalqının tələffüzündə bu səsi eşitmək mümkündür. “Fars dilli hindlilərin tələffüzündə sözün sonunda “əlif” hərfindən sonra gələn “nun” ları bu şəkildə deyir və hətta qrafikada onun üçün xüsusi bir əlamət, yəni nöqtəsiz “nun” qəbul etmişlər. Məs.: اسمان/ asman/ sözünün sonundakı “nun”-u nöqtəsiz yazırlar. Belə ki, Pəncab və Əfqanıstanda /mən/ sözünə /mə/-deyir və “nun-e gonne” kimi burunda tələffüz edirlər. Məhz bu səbəbdən də مەن /mən/ → مە /mə/ olduğundan Dəri fars dilində mə-ra/ sözündəki “nun” da tələffüzdən düşmüşdür. (5, 190)

10. Burun sonoru /n/ samiti

/n/ samit dilönü, cingiltili, burun sonoru, kipləşən – partlayışlı samitdir. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin ucu üst dişlərin ön tərəfinə sıxılır. Əsas hissə geriyyə çəkilir. Damaq pərdəsi və dilçək aşağı düşərək, ağız boşluğunun yolunu kəsir və səs axınının burun boşluğuna getməsi üçün şərait yaradır. Aşağıdakı cədvəldə /n/ -nin CC birləşməsi zamanı kipləşən, novlu, sonor samitlərlə hansı münasibətdə olduğu araşdırılmışdır.

Cədvəl: 1

Burun sonoru /n/ samiti /CC/ birləşməsində:

CC birləşməsinin birinci tərəfi			CC birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən	novlu	sonor	kipləşən	novlu	sonor
jobn	dəfn	əmn	jənb	ənf	
mətn	hosn		bənd	əns	

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

rokn	vəzn	rəng	tənz
tə'n	jəšn	mən'	senx
	pəhn		konh

Dil faktlarını araşdırdıqda görürük ki, /n/ 8 kipləşən samitlə birləşmə yaradıb, CC- nin hər iki tərəfində gələ bilsəydi o zaman 16 birləşmə əmələ gəlməli idi. Lakin 10 -1 cədvəlindən də göründüyü kimi belə fonetik şəraitdə yalnız 8 nümunə mövcuddur. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür:

1. /n/ sonoru CC birləşməsində 4 dil faktında /b, t, k, ʔ/ kipləşən samitlərdən sonra /bn, tn, kn, ʔn / nümunələrində yanaşı gələ bilməmişdir.
2. Cədvəldəki misallardan fars dilində /dm,qm/ birləşmələrinin olmadığını görürük. Bu da dilin özünün daxili məhdudiyyəti ilə bağlıdır.
3. /m/ samiti /p,g/ kipləşən samitlərini də CC tərkibində izləyə bilmir. /p/ və /g/ samitlərinin dildə işlənmə tezliyi az olduğundan /pn,gn/ kimi birləşmələr dildə mövcud deyildir
4. Kipləşən samitlərdən /b, d, g, ʔ/ CC birləşməsində /nb, nd, ng, nʔ/ kimi yanaşı gələrək, /n/ samitini izləyə bilirlər.
5. Deməli /n/ samitini kipləşənlərdən dördü /p, t, k, q/ bir heca daxilində izləyə bilmir. /np/- nin olmaması /p/-nin az işlənməsi; /nt/ (Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim vəOrta fars dilində /nt/ birləşməsi olmuş, zaman keçdikcə /nd/ birləşməsinə çevrilmişdir. x^vatavant→xodavənd; gəospənta→gusfənd; çəvənt→çənd və s.(1,s.130)
/nt/ samit birləşməsi isə fars dilinin döğmə sözlərində olmasa da, Avropa dillərindən alınmış /lent, sement, stent və s./ sözlərdə iştirak edir.
6. /dn/ birləşməsinin fars dilində olmaması təsadüfidir. Ona görə ki, heca ayrıcında, ikihecalı sözlərdə bu samitlər yanaşı işləyə bilər. (məs.: ədna, bədnam və s.)
7. /nk/ samit birləşməsi də fars dilinin öz sözlərində deyil, /bank, tank/ kimi alınma sözlər daxilində işlənilir. Onu da demək lazımdır ki, belə sözlər adi danışmada /bang, tang/ kimi tələffüz edilir.
8. /n/ fonemini 8 novlu samitin hər biri izləyə bilsəydi o zaman 8 dil nümunəsi olmalı idi. Halbuki dildə 5 nümunə mövcuddur. Belə ki, novlulardan /f, s, z, x, h/ CC birləşməsində tərkibin ikinci tərəfi ola bilər.
9. CC birləşməsinin ikinci tərəfində novlu samitlərdən /v, ʃ, ʒ/ /n/ samitini izləyə bilmir :
- /ʒ/ samitinin /n/ fonemini izləməməsinin səbəbini əvvəlki bəhslərdə şərh etmişik.
- /v/ və /ʃ/ samitlərinin /n/- ni izləməməsi isə təsadüfidir. Ona görə ki, dildə ikihecalı /nanva,mənval/ kimi sözlərdə /nv/; eləcə də /monʃi, enʃa / kimi sözlərdə /nʃ/ birləşmələri işlənilir.
- CC birləşməsində /n/ sonoru samiti /deyn, ʔyn / kimi sözlərdə /y/ - dan əvvəl gələ bildiyi halda, heç bir ləkəmdə onu izləyə bilmir

Nəticə: Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir fonemdə olduğu kimi /m/ sonorusunun da distributiv xüsusiyyəti(4, 270), variativliyi, allafonları , bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində /m/ foneminin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 6 allafonu mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bağeri M. Tarix-e zəban-e farsī, neşr-e çāre,çap-e 6,Tehran, 1380, s. 130; üm. səh. 212
2. David Cristal, A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Fifth edition, USA, Oxford: 2003, p.508
3. Dilçilik Ensiklopediyası, F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, I cild, "Mütərcim", Bakı: 2006, səh.514
4. Dilçilik Ensiklopediyası, F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, II cild, "Mütərcim", Bakı: 2008, səh.526
5. Məhəmməd Təqi Bəhār. Səbķenasi, cəld əvvəl. Moəssese-ye entəşarat-e Əmir-e Kəbir, Tehran 1382, səh.467
6. Məmmədova Ə. B. Fars dilində vurğu, AMEA, Nafta-press nəşriyyatı,; Bakı: 2007 səh. 242
7. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası Az.MEA, akad. Z.M.Bunyadzadə adına Şərqsünəşliq İnstitutunun Elmi tədqiqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009
8. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013
9. Yəddəllah S., Avəşənasi-ye zəban-e farsī, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e danəşqahī, Tehran: 1392, 195 s.

Açar sözlər : samit, sonant, fonem, heca, artikulyasiya, distribusiyə

Ключевые слова: согласный, сонант, слог, фонем, артикуляция, дистрибуция

Key words: consonant, sonant, phoneme, syllable, articulation, distribution

Xülasə

Fars dilində [n] sonantının distributiv və fonetik xüsusiyyəti

Bu məqalədə fars dilinin sonoru samiti [n] araşdırılmışdır. Tədqiqat işləri Sank-Peterburq şəhəri Dövlət Universitetinin Pus dili kafedrasının L.V. Şerba adına Eksperi-mental Fonetika laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir. Diktorlar dörd iranlı tələbə olmuşdur. Təcrübə işlərində dövrün müasir aparatlarından istifadə olunmuşdur. 3600 söz, tərkiblərdən düzəldilmiş proqramlar diktorlar tərəfindən oxunduqdan sonra maqnit lentləri 102 tipli 8 şeyfli ossilloqraf, spektroqraf C3Ç, "Görünən nitq" nümunələri vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Sonor, yaxud sonant elə səslərdir ki, tələffüzləri zamanı küy ya heç iştirak etmir, və ya çox az miqdarda iştirak edir. Səslər akustik baxımdan sonorlara (səsilərə) və küylülərə bölünürlər. Sonor səslər rezonator tonu ilə müəyyənləşir. Sonorların ağız sonorları, burun sonorları, dilyanı kimi növləri mövcuddur.

Tədqiqat göstərir ki, hər bir fonemdə olduğu kimi [n] sonorusunun da distributiv xüsusiyyəti, variativliyi, bir sözlə akustik və fonoloji təhlili aparıldıqda maraqlı nəticələr əldə edilir. Fars dilində [n] foneminin yuxarıdakı şərtlərdən asılı olaraq 6 allafonu mövcuddur.

Резюме

Фонетический и дистрибутивный характеристика сонант

[n] в персидском языке

В данной статье исследуются сонорный консонант персидского языка [n]. Наши исследования были проведены в фонетической лаборатории имени Л.В.Щербы Кафедра русского языка Санкт-Петербургского Государственного Университета. Дикторами были

четыре студента иранцы. В исследовании была использована современнейшая аппаратура. После чтения различных программ составленных из 3600 слов и словосочетаний, были анализированы в образцах аппарата восьми шлейфного осциллографа типа 102 и спектрографом СЗЧ и «Видимой речью».

Сонорный или сонант - согласный звук, в образовании которого голос играет главную роль, а шум либо вообще отсутствует, либо участвует в минимальной степени; противопоставленный шумный. Существует различные виды сонорных звуков: сонорные боковые; сонорные боковые; сонорные дрожащие; сонорные носовые.

Исследование показывает что, как и во всех фонемах также и сонорный фонема [n] в зависимости фонетической позиции, дистрибутивности, вариативности, акустический и фонологический анализ этого сонанта получаем интересные выводы. В персидском языке сонорный фонема /m/ зависима, от вышеуказанного условия имеет 6 аллофонов.

**The phonetic and distributives feature of the sonant
[n] in Persian language**

This article deals with sonant consonant's [n] in the Persian language. The investigations were carried out at the phonetics lab of the department of Russian language of Sank-Petersburg's State University of Experiment ales Phonetics named after L.V.Sherba with the participation and pronunciations of four Iranian students using the contemporary apparatus. After reading programmers consisting of 3600 words and structure at oscillograph apparatus with 102 types and 8 chutes, at spectrometry with SZC type "visual speech examples" they were dialyzed and investigated as well.

Resonant term used by some phoneticians to refer to speech sounds produced at the glottis with a relatively wide articulatory channel, so that no subsequent audible friction is produced, e.g. vowels, laterals, nasals, frictionless continuants.

The investigation shows that as in every phoneme the distributive feature of the sonant [n], its variety with one world if we make their acoustic and phonological analyses we come across with interesting results. Depending on the above mentioned conditions, the phoneme [n] has 6 allophones.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: N. Musayeva